Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

"ŠEĆER SLADAK A BOMBONE LJUTE, JA SE DRAGA UČITELJICE POUZDAVAM U TE" — ULOGA I POLOŽAJ NARODNE (NAPREDNE) UČITELJICE U PRIJELOMNIM GODINAMA IZGRADNJE NOVOG SOCIJALISTIČKOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

Ajla Demiragić

IZGUBLJENA REVOLUCIJA: AFŽ IZMEĐU MITA I ZABORAVA

Urednice: Andreja Dugandžić i Tijana Okić

1. Uvodna napomena [1]

Prve diskusije o 'nevidljivosti' žena u okviru jugoslavenske povijesti pokrenute su tek sredinom 80-ih godina minulog stoljeća [2] a neupitno najveći doprinos promociji i osnaživanju feministički angažiranih povijesnih istraživanja ženskih autonomnih organiziranja i udruživanja dala je Lydija Sklevicky, prerano preminula [3] feministička teoretičarka koja je u svojim radovima [4] sprovela dosljednu kritiku tradicionalnog pristupa 'velikim temama' političke, vojne i diplomatske historije, zalažući se za istraživanja i analize povijesnih mijena svakodnevnog života, odnosa spola, roda, te općenito razvoja (nove socijalne) historije žena. [5]

I premda je druga polovina 80-ih prošla u znaku feministički orijentiranih radova [6] i pojave novog interesa za ženska pitanja [7], ovaj pozitivni istraživački trend bit će zaustavljen kako ratnim [8] tako i poratnim društveno političkim gibanjima i kulturno-prosvjetnim politikama. Pitanja 'ostavštine' AFŽ-a i/ili emancipacije žena u NOB-u i socijalizmu nanovo će se razmatrati iz feminističke vizure tek početkom novog milenija. [9]

U tom kontekstu posebno je značajna pojava nove generacije znanstvenica, u regionu i šire, koje su u okviru magistarskih i doktorskih disertacija istraživale pojedine aspekte ženskog angažmana u NOB-u i AFŽ-u. [10]

Iako unutar bh. historiografije još uvijek ne postoje naznake da će se u dogledno vrijeme uspostaviti institucionalni okvir za sistematsko izučavanje moderne povijesti žena, [11] treba istaknuti da je kreiranjem internetskog arhiva Antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije [12] napravljen znakovit iskorak barem u arhiviranju građe [13] o ženskom angažmanu u NOB-u i AFŽu. [14] Ovaj arhiv omogućava novim generacijama znastvenica i istraživačica, ali i umjetnica i kulturnih djelatnica, da istraže [15] i ponude nove odgovore na pitanja u vezi s nedovršenim procesima emancipacije i participacije žena u političkom, kulturnom i prosvjetnom životu zajednice.

Zahvaljujući pozivu za sudjelovanje u izradi publikacije koja, između ostalog, ima za cilj i afirmaciju Online arhiva Antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, dobila sam priliku da bar donekle istražim jednu od istaknutih revolucionarnih figura – narodnu naprednu učiteljiicu, točnije njenu ulogu i zadaće u okviru revolucionarnih aktivnosti i uspostave i izgradnje novog društvenog poretka. Usprkos činjenici da su narodne učiteljice u bh. društvu uživale ogromno poštovanje i divljenje, one su ostale, najvećim dijelom, bezvremene heroine, simboličke figure odnosno „anonimne saučesnice, saputnice, saborci, saradnice“ koje, osim rijetkih slučajeva, još uvijek nisu ušle u povijest „sa svojim punim imenom i prezimenom, sa svojim ulogama, funkcijama, mislima, osećanjima, nadama i strahovima.” [16]

Zalagati se za njihov ulazak u povijest, zajedno sa svim drugim zaboravljenim, zanemarenim ili izbrisanim figurama radnica i revolucionarki BiH, jedini je način izlaska iz „beskonačnog kruga otkrivanja i ponovnog zaborava ženske istorije, emancipacije i ponovnog potčinjavanja, iz beskonačnosti obnavljanja patrijarhalnog poretka odnosa i vrednosti, koji u svakoj istorijskoj epizodi postaje sve suroviji.“ [17]

1.1. Okvir i cilj rada

Iako se u okviru domaće historiografije veći broj istraživača i istraživačica [18] bavio temom povijesnog razvoja bh. školstva od osmanskog perioda do kraja Drugog svjetskog rata, o specifičnostima profesionalnog angažmana učiteljica i učitelja i njihovom doprinosu kulturnom i društvenom razvoju zajednice postoji relativno mali broj radova. [19] Premda je obrazovanih učitelja i učiteljica na prostoru BiH bilo još od kraja 18. stoljeća te iako je njihovo djelovanje ostavilo dubok trag na razvoj sveopće kulture, o tome se, kako naglašava Mitar Papić: „pisalo sporadično (…) i još uvijek nemamo jedne sinteze koja bi pokazala da mi u BiH nismo imali (…) jednog intelektualnog poziva koji bi se mogao čak i uspoređivati sa onim što su učitelji dali.“ [20]

Međutim, prije 90-ih čak ni u tim sporadičnim osvrtima nije nastao niti jedan rad koji zasebno razmatra status i društvenu ulogu učiteljica ili njihov doprinos razvoju školstva u BiH. Štoviše, iako se još za vrijeme austrougarske vladavine upravo učiteljice zalažu za osnivanje strukovnih, profesionalnih udruženja (a Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka već 1896. godine pozivaju učiteljice na staleško udruživanje koje će se uspješno realizirati pokretanjem Kluba učiteljica u okviru čitaonice Hrvatskog

učiteljskog doma u Zagrebu 1900. godine [21] Jovanka Kecman će se u studiji posvećenoj ženskim radničkim i profesionalnim udrugama, statusom naprednih učiteljica 30-ih godina 20. stoljeća pozabaviti promatrajući njihovu djelatnost i aktivnosti isključivo u sklopu naprednog učiteljskog pokreta i aktivnosti Komunističke partije. [22] Dakle, saznanja o pojedinim aspektima djelovanja učiteljica ostaju vrlo fragmentirana i navode se usputno u sklopu radova koji tretiraju širu problematiku školstva, odnosno učiteljskog pokreta. Ovakav trend se nastavlja i nakon rata 90-ih, te je otada objavljeno svega nekoliko radova koji se donekle bave obrazovanjem žene u bh. školstvu ili istaknutim ženskim učiteljskim kulturnim figurama s kraja 19. i početka 20. stoljeća. [23]Poput većine tema koje se vezuju za socijalističko nasljeđe, i tema naprednog učiteljskog pokreta ili se zanemaruje ili tek usputno spominje u okviru općih prikaza razvoja učiteljstva na tlu BiH, dok o naprednim narodnim učiteljicama do danas nije objavljena niti jedna monografija. No, kao što ću pokušati pokazati u ovom radu, upravo su u toj figuri upisane sve kontradikcije postajanja novom radnom ženom u socijalizmu. Istovremeno, kao *ona* koja u bh. poraću i tranziciji postaje nositeljica *zazornog viška sjećanja* [24] na socijalizam i antifašističku borbu, figura narodne (napredne) učiteljice može ukazati i na moguće alternativne modele mišljenja aktualnog trenutka obilježenog procesima lažne emancipacije i agresivne repatrijarhalizacije žena.

U radu će se razmatrati uloga i pozicija narodne (napredne) učiteljice od kraja 30-ih do početka 50-ih godina 20. stoljeća, budući da je to bio prijelomni period sveobuhvatne transformacije državnog sustava masovnog osnovnog školstva gdje se konstruirao i novi tip učiteljice. Figura učiteljice posebno je indikativna u tom smislu. Proces tvorbe novog tipa učiteljice direktno se nadovezuje za nastanak ili, točnije, nastojanja da se tijekom NOB-a kroz partijske odluke, a potom ustavnim i zakonskim rješenjima u cijelosti promijeni društveni položaj žena [25] i kreira novi tip žene [26] u BiH [27]

Polazeći od pretpostavke da se školstvo može promatrati kao splet diskursa, znanja, pravnih i institucionalnih aranžmana vladajućih režima i društvenih struktura koje su dugo vremena na prostoru BiH legitimirale i osiguravale najprije isključivanje, a potom i diskriminaciju žena u okviru procesa obrazovanja i profesionalnog pedagoškog učiteljskog angažmana, ovaj period zanimljiv je i zato što će upravo u tih dvadesetak godina doći do drastičnog porasta broja učiteljica u osnovnom obrazovanju. Učiteljice će ujedno po prvi put biti formalno izjednačene sa svojim kolegama; nova vlast će im osigurati iste mogućnosti za rad i život kao i učiteljima i, bar nominalno, nastojati unaprijediti tradicionalno vrlo nepovoljni materijalni položaja učiteljskog kadra.

Nakana ovog rada je da u osnovnim linijama prikaže brojne društvene dužnosti učiteljica tijekom NOB-a, prvenstveno njihovog rada na opismenjavanju i edukaciji žena za potrebe opće mobilizacije tijekom NOB-a, pa do njihovog predanog i požrtvovanog rada na odgoju i obrazovanju djece i opismenjavanju odraslih u prvim godinama po oslobođenju zemlje, u okviru tzv. petogodišnjeg plana obnove. Osnovni cilj rada je iscrtati putanju kretanja od revolucionarne figure narodne napredne učiteljice, nastale kroz borbu za novi i pravedniji društveni poredak, do figure koja se postupno depolitizira i pasivizira u okviru *feminizacije* ove profesije.

1. **Materijalni uslovi rada i formalno pravni status učiteljica u vrijeme austrougarske okupacije i u međuratnom periodu**

Od početaka razvoja sistematskog (državnog) školskog sustava u BiH [28] koji datira od uspostave austrougarske uprave nad ovom zemljom, učiteljice su, kao državne službenice, djelovale u skladu s izrazito diskriminatornim zakonima o državnim službenicima i propisanim školskim zakonima koji su u velikoj mjeri doprinosili kreiranju nepovoljnih uslova za rad i profesionalno napredovanje učiteljica.

Usprkos porastu broja ženskih osnovnih škola u odnosu na osmanski period [29], kao i većeg broja učiteljskih škola za žene, [30] austrougarske vlasti zapravo nisu osnaživale procese emancipacije žena, niti smatrale da im je u interesu povećati broj žena unutar javnih službi. Naime, kako navodi Suzana Jagić, u austrougarskom periodu su (navodne) tjelesne i duhovne razlike među spolovima korištene kao osnovni adut za različite pristupe u obrazovanju [31] žena i muškaraca, te njihovo različito pozicioniranje u društvu. [32] Tako su unutar ovog izrazito patrijarhalnog društva [33] žene kao 'manje vrijedna bića' dobijale ne samo drugačije zadaće i uloge, već im je bila limitirana i sloboda djelovanja unutar javne sfere. Ni javne službe, kao moguće područje angažmana žena, nisu na angažman žena gledale s odobravanjem jer se smatralo da žene pripadaju privatnom prostoru doma, i da su njihove glavne uloge uloge uspješnih domaćica, supruga i majki. Stoga su žene kao javne službenice bile angažirane skoro isključivo u školstvu.

Premda će broj učiteljica biti u stalnom porastu, austrougarske vlasti nisu učinile ništa na kreiranju pravnog okvira koji bi osigurao poboljšanje profesionalnih i materijalnih uslova rada učiteljica. Naprotiv, *Zakon o pravima i odnošenjima učiteljstva* višestruko je diskriminirao učiteljice. Osim što su im plate u startu bile niže od plata učitelja i napredovanje u službi usporeno kroz tzv. platne razrede, učiteljice se nisu smjele ni udavati, odnosno bi – u slučaju udaje – automatski dobijale trajnu zabranu djelovanja u službi. Izuzetak su bili brakovi sklopljeni s učiteljima, no u tom slučaju su plate učiteljica bivale prepolovljene i učiteljice gubile pravo na plaćenu stanarinu i sve druge pogodnosti službe. [34]

Sve učiteljice koje su se školovale u ženskim učiteljskim školama svršavale su školovanje s nepunih sedamnaest godina, no mnoge su kao pomoćne učiteljice počinjale raditi već s petnaest ili šesnaest godina. Po završetku školovanja u pravilu su postavljane u ženske osnovne škole; u muškim školama su mogle raditi samo u slučaju da učitelja nije bilo, a i tada isključivo u nižim razredima. Pravo da budu profesorice i predaju u svim razredima srednjih škola ostvarit će tek u okviru Kraljevine Jugoslavije. Što se tiče službeničkog napredovanja i platnih razreda učiteljica, kako je već istaknuto, proces je bio vrlo spor i učiteljice su u najboljem slučaju tek pred kraj službe uspijevale stići do trećeg stupnja. Tako je, primjerice, učiteljica Hasnija Berberović prvu učiteljsku zakletvu polagala 1909. a zadnju 1934. godine; u službi je provela punih dvadeset devet godina. Godine 1939. je penzionirana zbog bolesti no, kako ističe Mina Kujović, pitanje je koliko je ova vrijedna učiteljica uživala svoju zasluženu penziju od 1.475 dinara, budući je zbog bolesti smještena u duševnu bolnicu

a njena penzija je za to vrijeme bila deponirana na sudu. [35]

Ni nakon sloma Austro-Ugarske i formiranja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, uslovi rada učiteljica i njihov materijalni status neće se značajno popraviti. Učiteljski problemi su i u novoformiranoj državi ostali isti; učitelji i učiteljice štoviše nastavljaju živjeti u ekstremno teškim materijalnim uslovima, o čemu možda najbolje svjedoči njihovo prekomjerno zaduživanje u pojedinim banovinama, zbog iznimno niskih plata [36], kao i veliki broj rezolucija koje su o toj problematici donesene na učiteljskim konferencijama širom Kraljevine Jugoslavije. [37]

Učiteljski kadar koji se zalagao za napredno školstvo [38] i djelovao u okviru Komunističke partije Jugoslavije [39] ili otvoreno simpatizirao Partiju bio je, u blažim slučajevima, prinudno prebacivan na službu u druge banovine, izlagan čestim kontrolama, hapšenjima i dugotrajnim sudskim procesima; neki od njih su u zatvoru proveli i više godina. Tako je bilo i s nekolicinom učiteljica. Primjerice, učiteljica Lepa Perović je, kao istaknuta partijska radnica, uhapšena zbog revolucionarnih aktivnosti i potom prebačena iz Bosne u Srbiju, da bi 1937. godine bila otpuštena iz državne službe. Učiteljica Draginja Savković provela je tri mjeseca u istražnom zatvoru, potom izvedena pred sud zbog širenja i propagiranja komunističkih ideja, ali je u nedostatku dokaza oslobođena optužbe. Po okončanju procesa je ostala pod stalnim policijskim nadzorom, te premještena u drugi srez. [40]

Ovi progoni i hapšenja nastavljaju se i tijekom Drugog svjetskog rata. Ilinka Obrenović-Milošević, koju su zvali Crvena učiteljica, bila je uhapšena trudna, pod optužbom da je prikupljala odjeću i hranu za borce, te deportirana u Banjički logor. Slična sudbina je zadesila i naprednu učiteljicu Živku Vujinović-Bulu koja će u logoru Banjica provesti jedanaest mjeseci, a potom biti otpuštena iz službe. [41]

Pored zakonom propisanih prava i obveza, učiteljsko zvanje imalo je i niz specifičnosti u samom obrazovno-odgojnom procesu, kako u radu u nastavi i školi, tako i u angažmanu u sredinama gdje se službovalo, posebno tamo gdje je stanovništvo bilo mahom nepismeno. To je prije svega bio slučaj sa učiteljevanjem na selu. Rad na selu bio je puno teži zato što u takvim sredinama školske zgrade vrlo često nisu zadovoljavale ni minimalne zahtjeve za rad i cjelokupna nastava se u pravilu organizirala u jednom odjeljenju. Jovanka Kecman navodi da su se učiteljice po završetku učiteljske škole zapošljavale uglavnom na selu. Pored rada u školi, učiteljice su imale i posebene obaveze sudjelovanja u svim kulturnim i karitativnim organizacijama koje su djelovale u datom okrugu, kao i obavezu organiziranja analfabetskih tečajeva i tečajeva iz domaćinstva na kojima su educirale žene o važnosti povećanja higijene i zdrave ishrane ili racionalnom vođenju domaćinstva. Usprkos činjenici da su seoske učiteljice imale puno veći obim poslova, one su bile najslabije plaćene, te ponekad dobijale i 50% manju platu od plate učitelja. [42]

1. **Razvojni put narodnih naprednih učiteljica pred početak Drugog svjetskog rata i tijekom NOB-a**

Učiteljice su, upravo zbog šireg društvenog angažmana na selima, uživale velik ugled među seljanima i utjecale na zajednicu tim prije što su, poštujući lokalne običaje i živeći po pravilima sela, tretirane kao punopravne članice zajednice. I zato će, nakon osnaženja i omasovljenja naprednog učiteljskog pokreta, Komunistička partija, u duhu marksističke naobrazbe, poklanjati posebnu pažnju osposobljavanju seoskih učiteljica za tzv. politički rad na selu. [43] Naime, budući da je mladi učiteljski kadar u pravilu svoja prva namještenja dobijao na selu ili u varošima, te da politički progresivni učitelji i učiteljice skoro nikada nisu dobijali službu u gradovima, politička misija naprednog učiteljstva smjestila se gotovo isključivo na selu.

Budući da je od 1921. do 1936. godine KPJ djelovala ilegalno, svoj legalni rad i djelovanje među učiteljskim kadrom realizirala je pokretanjem kulturno-izdavačkih zadruga. Napredni učiteljski kadar BiH tek je u okviru Kongresa učitelja [44] organiziranog u Banjoj Luci augusta 1939. godine osnovao Zadrugu „Petar Kočić", do tada djelujući u sklopu Učiteljskih kulturno-izdavačkih zadruga „Vuk Karadžić" i „Ivan Filipović". Preko ovih zadruga organizirani su susreti učitelja i učiteljica, gdje su posebno važni bili tzv. pedagoški tjedni organizirani tijekom zimskih raspusta u periodu od 1938. do 1941. godine, kad su održavana ideološko – politička predavanja i vođene diskusije o važnim pitanjima i strukovnim problemima [45]. Rad s naprednim učiteljicama i aktivnosti ovih zadruga posebno će se intenzivirati od 1936. godine. [46]

Pored ovih periodičnih okupljanja, napredni učitelji i učiteljice svoj su politički i kulturno-prosvjetni rad razvijali kroz narodne biblioteke i čitaonice, [47] aktivno radeći u okviru nekoliko časopisa i listova među kojima se posebno izdvaja glasilo *Učiteljska straža*.

Kako su, kako je već istaknuto, napredni učitelji i učiteljice mahom bili smješteni po selima, oni će postati osnovna snaga KP i to, kada govorimo o BiH, selima na prostoru Bosanske krajine, potom u okolini Sarajeva i području Romanije, Semberije i istočne Hercegovine. Upravo je na ovoj teritoriji radio najveći broj učiteljskog kadra prvoboraca i prvoborkinja, nosilaca Spomenice 1941. [48]

Dok je tijekom rata na teritoriji BiH pod upravom NDH, vlast predano radila na stvaranju novog državnog hrvatskog školstva tako što je „prvim pravnim aktima nastojala udahnuti 'ustaški i hrvatski nacinalni duh' (…) u duhu antisemitske politike popraćene rasnim zakonima" [49], rukovodstvo NOP-a je od početka ustanka, nastojeći realizirati program KPJ i Platforme NOP-a, radilo na razvoju i unapređenju narodnog prosvjećivanja i to kroz masovno opismenjavanje stanovništva i obnavljanje i razvoj sistema redovnog obrazovanja na gore naznačenoj (slobodnoj) teritoriji BiH. [50]

Prema izvještaju učiteljice Mice Krpić, organizirani prosvjetni rad počinje već od aprila 1942. godine u selima oko Drvara, gdje su osnovani prvi kulturnoprosvjetni odbori i analfabetski tečajevi na kojima se nastava odvijala tri puta sedmično. [51] Kulturno prosvjetni rad se proširio i po Kozari i selima Podgrmeča gdje su organizirani analfabetski tečajevi kojima su rukovodile, pored ostalih, i učiteljice Mica Vrhovec,

Ivanka Čanković, Jela Perović i Anka Kulenović. [52] Potom su osnovani i prosvjetni odsjeci koji su organizirali i tečajeve na kojima su pripremali omladinu za rad u školama i na analfabetskim tečajevima. Pored toga su učitelji Nijaz Alikadić i Cecilija Čebo izradili i prvi udžbenik za osnovne škole, tzv. *Livanjski bukvar.* [53] Nakon Prvog zasjedanja AVNOJ-a, održanog u Bihaću krajem novembra 1942. godine, Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a dobija zadatak da na slobodnoj teritoriji organizira prosvjetne aktivnosti. Odsjek usvaja niz propisa, među kojima i Uputstvo za rad u osnovnim školama i pozive i uputstva NOO-ima za otvaranje osnovnih škola, analfabetskih tečajeva, kao i programe rada osnovnih škola i tečajeva, te narodnog univerziteta. [54] Kako tvrdi Kožar, ovi dokumenti Prosvjetnog odsjeka IO AVNOJ-a „predstavljaju historijski značajan putokaz za reformu školstva u duhu ideologije snaga NOP-a. S njima škola ulazi u nov period svoga razvoja.“ [55]

Od kraja 1942. godine, velikim dijelom zahvaljujući i osnaživanju AFŽ-a kao masovne političke organizacije žena [56], poboljšavaju se uslovi za organizirane analfabetske tečajeve na slobodnoj teritoriji, ali i u partizanskim jedinicama. Na zemaljskim i oblasnim tečajevima AFŽ-a, pored tečajeva za osposobljavanje i pripremu rukovodilaca analfabetskih tečajeva, organiziraju se i tečajevi političkog obrazovanja žena i predavanja na kojima su aktivno djelovale, između ostalih, Mara Radić, Nata Hadžić-Todorović (za oblast Bosanske krajine), te Radmila Begović i Milka Čaldarević (u istočnoj Bosni). Pored ovih tečajeva, AFŽ je organizirao kulturne grupe u okviru kojih su oformljene recitatorske sekcije, grupe za organiziranje priredbi, te sekcije u kojima su se čitale radio-vijesti i partizanska štampa.

U novembru 1943. godine organizira se Prva konferencija prosvjetnih radnika na slobodnoj teritoriji na kojoj su glavne teme bile izrada cjelovitog bukvara za osnovnu školu, i analfabetski tečajevi. [57] Kako navodi Zaninović, organizacija analfabetskih tečajeva se oslobađanjem velikih teritorija postavlja na nove osnove, a od kraja 1944. godine uvodi i obavezno trajanje tečajeva od 30 dana, po četiri puta nedjeljno. [58] Od kraja 1944. započinje proces masovnog otvaranja osnovnih škola na oslobođenom teritoriju.

No, širenje mreža osnovnih škola i porast ostalih oblika prosvjetnih aktivnosti nameće pitanje učiteljskog kadra. Pred sami početak rata na području BiH je djelovalo 1.043 osnovne škole sa 2.321 uposlenim učiteljem/učiteljicom, a nastavu pohađalo 150.783 đaka, znači u prosjeku 65 đaka po učitelju/učiteljici. [59] Na kraju školske godine 1944/45 radilo je ukupno 577 škola s 82.705 đaka, 359 učitelja i 741 učiteljicom. [60] S obzirom na to da je tijekom rata, prema nepotpunim podacima, poginulo 173 učitelja i 80 učiteljica, [61] jasno je zašto će upravo obnova učiteljskog kadra postati jedan od gorućih izazova novih prosvjetnih politika.

Kao privremeno rješenje, odlučeno je da se još tijekom rata započne sa procesom osposobljavanja tzv. privremenog učiteljskog kadra kojem bi poslije rata bilo omogućeno stjecanje pune učiteljske spreme. Osnivaju se učiteljski tečajevi na koje se pozivaju svi mlađi omladinci i omladinke sa bar dva završena razreda srednje škole.

Prvi tečaj održan je u Sanskom Mostu u maju 1943. godine. Potom je u Lipniku otvoren je i drugi tečaj, a do kraja rata su tečaji sa istim programom organizirani u još nekoliko gradova BiH. Većina polaznika i polaznica ovih tečajeva po završetku rata završit će učiteljske škole i fakultete te postati predvodnici novih prosvjetnih politika na prostoru BiH. [62] Bitno je napomenuti da su za nove učitelje i učiteljice, kao i za one koji su se kasnije pridružili pokretu i NOB-u, organizirani i seminari na kojima ih se upoznavalo s ciljevima i zadacima NOB-a i prosvjetnim politikama koje su sprovodili narodnoslobodilački odbori, te s osnovnim idejama naprednog učiteljskog pokreta. [63]

Tako će, pored naprednih učiteljica koje su u međuratnom periodu započele svoju revolucionarnu borbu i tijekom rata postale važne političke i revolucionarne figure [64], u samom NOB-u nastati još jedan tip narodne učiteljice: omladinke sa nekoliko završenih razreda srednje škole ili gimnazije, koje dobrovoljno stupaju u borbu ili su simpatizerke Partije. One će se osposobiti za rad u školi kroz učiteljske tečajeve pokrenute u ratu. U pravilu će sve učiteljice – omladinke po završetku rata završavati pedagoške akademije i sve do mirovine nastaviti rad u prosvjeti.

3. 1. Petogodišnji plan obnove: novi izazovi i stara opterećenja za učiteljice

Prosvjetna politika Kraljevine Jugoslavije dovela je do toga da je 1941. godine u BiH bilo nepismeno oko 75% stanovništva. Ovu nepovoljnu sliku još više će pogoršati zastrašujući materijalni i ljudski gubici, tako da se BiH po završetku rata suočava sa ogromnim razmjerama nepismenosti, posebice žena [65], kao i sa nedostatkom stručnog kadra, naročito učiteljskog, te s velikim brojem razrušenih ili devastiranih škola. [66] Sve to je usporavalo planirani tempo obnove zemlje zacrtan Petogodišnjim planom. [67] Stoga je unapređenje školstva i prosvjetnih prilika bio jedan od prioriteta nove jugoslovenske i bh. vlasti. Trebalo je obnavljati porušene učionice i graditi nove škole, te školovati nove učitelje i učiteljice.

Istovremeno su novoformirana socijalistička država i KPJ imali specifična očekivanja od učitelja i učiteljica. [68] Pored ostalog, u prvim poratnim godinama paralelno sa procesom obnove i izgradnje škola teče i proces rekonstrukcije ili izgradnje ostalih kulturnih ustanova. Otvarane su biblioteke i čitaonice, zadružni domovi i domovi kulture. Sve ove ustanove uglavnom vode učitelji i učiteljice, često bez ikakve dodatne materijalne nadoknade. Zbog svega navedenog učiteljski posao je prvih poslijeratnih godina bio iznimno težak. No, u ovom periodu su osnovne škole u samom centru pažnje države i društveno-političkih organizacija, a to još više podstiče entuzijazam u radu učitelja. [69]

Kroz nekoliko narednih svjedočenja pokušat ću, bar u općim crtama, prikazati esktremno teške uslove rada, ali i neupitan entuzijazam narodnih učiteljica u ovom periodu.

Najprije treba spomenuti analfabetske tečajeve odnosno jednu od najmasovnijih i najvažnijih društvenih akcija u tom periodu – tzv. kampanju opismenjavanja. Od 1945.

godine do 1. oktobra 1950. godine, u okviru pet akcija narodnog prosvjećivanja organizirano je 42.196 analfabetskih tečajeva u kojima je opismenjeno 670.874 lica. [70] Pomoć narodnih učiteljica u akcijama prosvjećivanja bila je ogromna [71] budući da su se tečajevi odvijali pod njihovim nadzorom. Učitelji i učiteljice vodili su 3.099 tečajeva, uz to održavajući i redovna mjesečna ili petnaestodnevna savjetovanja sa rukovodiocima tečajeva, kako bi se osigurao što bolji rad. Kako naglašava Papić, u ovaj poduhvat „utkan je ogroman trud i prekovremeni napori jer je svaki učitelj pored održavanja tečaja vodio jedno ili dva odjeljenja redovne škole. Rad je počinjao jutrom a završavao se kasno uveče. [72] Evo kako učiteljica Slavica Bureković iz Sarajeva, koja je službovala u Pokrajčićima pored Travnika, opisuje svoje iskustvo organiziranja i rukovođenja analfabetskih tačejava:

> Teachers were tasked with spreading literacy, that was one of the biggest steps society was to take. There were very many illiterate people indeed, among them great numbers of young men and women. We teachers organised literacy courses even at come-togethers. The instruction usually took place late at night, when the teachers were free, after their classes at the regular school. I brought many women to literacy, I reckon seventy per-cent of attendees were women. I organised these courses not only in my home, but also in hamlets. On a few occasions I was remunerated for my work. [73]

Krunoslava Lovrenović, učiteljica iz Ričica kod Zenice, ispričala je da su analfabetske tečajeve organizirali u zimskim mjesecima, od kraja oktobra do marta, odnosno početka aprila. Oni su uglavnom

> bili organizirani u noćnim satima, jer smo mi učitelji radili u toku dana sa redovnim učenicima. Nekad nismo imali dovoljno petroleja i morali smo se krajnje racionalno ponašati, strogo smo vodili računa o potrošnji. Imala sam slučajeve da u istoj klupi sjede majka i kćerka ili otac i sin. Inače, poslije tečaja opismenjavanja polagao se ispit. Stavovi su bili jasni – neznanje je naš najveći neprijatelj i što ga prije savladamo brže ćemo izaći iz općeg siromaštva. [74]

Kao i u ranijim periodima, rad na selu je i nakon rata ostao najzahtjevniji oblik učiteljskog angažmana, a novoformirana država nastavila je s praksom prvih namještenja mladih učiteljica – na selu. Težina učiteljskog posla na selu ogledala se u dodatnom opterećenju vannastavnim aktivnostima kao i u obnašanju nekoliko funkcija istovremeno. Naime, u seoskim školama je učiteljski kadar ujedno bio i upraviteljski i administrativni, te su morali redovno dostavljati izvještaje o radu škole. Istovremeno su bili opterećeni velikim nastavnim normama i radili u prepunim učionicama.

Đaci su nastavu pohađali u kombiniranim odjeljenjima. U seoskim školama vrlo se

često radilo sa više od stotinu đaka istovremeno. [75] Pored toga su materijalni uslovi rada i života u seoskim školama bili iznimno teški. Seoski učitelji i učiteljice imali su pravo na besplatan stan i ogrjev. [76] Međutim, kako im većina seoskih sredina nije mogla obezbijediti ova prava, bili su stambeno neobezbijeđeni ili na korištenje dobijali jednu do dvije prostorije u samoj školi, mahom oštećene i bez tekuće vode i kanalizacije. O tom periodu rječito govore brojna svjedočanstva. Kada je učiteljica Krunoslava Lovrenović 1951. godine došla u selo Mošćanicu kod Zenice, zatekla je školu u vrlo teškom stanju. Evo kako opisuje prilike u školi:

> Škola je imala dva razreda i hodnik, imali smo i školsku kuhinju. Ne znam da li je u to vrijeme bilo kruha. Peć je stajala nasred razreda. Kod mene su skupa išla i pravoslavna i muslimanska djeca. Kad smo učiteljica Ljepša Džamonja i ja došle, nije bilo ni brave na vratima. Mi smo obavljali nastavu u tzv. kombinovanim razredima. Prvi i treći razred, drugi i četvrti, sve u istoj prostoriji i tu se obavljala nastava za oba razreda. Prvo s jednim, pa onda s drugim. Dok radite sa ovima kojima morate nešto da pričate, ovoj drugoj djeci zadate da nešto crtaju, da miruju. Djeca su bila fina, dobro vaspitana i uredna. Pravoslavne curice su nosile bluze i malo duže crne suknje i obavezno pletenicu, a muslimanke su bile u dimijama i bluzama. Od obuće je nosio šta je ko imao, vunene čarape, opanke ili kaloše. U hodniku su bile police gdje su se skidali. Djeca su zimi dolazila i po dubokom snijegu (…) Niko nam nije nabavljao drva, nego svako dijete je ujutro donijelo po jedno drvo. [77]

Budući da su se na selu analfabetski tečajevi organizirali zimi, učitelji i učiteljice nerijetko nisu mogli ostvariti ni pravo na odmor, već su marljivo radili i tijekom zimskog raspusta. No, usprkos tako teškim materijalnim uslovima za rad, učitelji su, čini se, u pravilu entuzijastično izvršavali predviđene obaveze. To je vidljivo iz mnogih svjedočenja i zabilježenih razgovora sa učiteljicama. Tako primjerice, u listu Nova Žena, učiteljica Mileva Grubač iz Višegrada sa zanosom prikazuje rad sa ženama na analfabetskom tečaju u selu Dušća. Učiteljica Grubač najprije navodi kako je na molbu žena iz tog sela „da dođe i njih uči“, obećala da će dolaziti nedjeljom budući je ostalim danima zauzeta radom u školi i na analfabetskim tečajevima u Višegradu. Evo kako opisuje svoj odlazak u selo, i prvi čas:

> U nedjelju su poslali po mene jednoga dječaka da se ne bih izgubila i lutala trazeći ih. Idem uz Drinu i razmišljam o toj divnoj, mnogo opjevanoj rijeci, a još više okrvavljenoj. Teče mirna i plava, kao da ne pamti nikakvog zla. Njene obale nadvisila su strma brda, a po gdjekojoj ravnici vide se tragovi avionskih bombi. Ponegdje viri iz zemlje gvozdena konstrukcija neke zgrade koju nadvisuje fabrični dimnjak. To su ostaci »Varde«, nekadanje industrije drveta. Napokon stižem u određeno selo. Dočekuju me žene sa bukvarima i tablicama. Radostan je bio naš prvi čas na kome su naše velike učenice nevještim potezima, sa puno volje i

> strpljivosti, otpočele prve poteze pisma. [78]

Ogromnim entuzijazmom i angažmanom narodne napredne učiteljice položile su važan kamen temeljac u izgradnju nove države. Zajedno sa svojim kolegama, učiteljice su diljem BiH organizirale škole i kreirale nove prosvjetne politike. U toj borbi za nove škole nisu mijenjale samo nastavne programe već uspostavljale i posve nov odnos sa đacima. U učionici je ukinut krut hijerahijski odnos i uspostavljene nove prakse učenja i rada, utemeljene na uzajamnom povjerenju i poštivanju. Učiteljice su često bile pune roditeljske brige za sve đake. Umjesto fizičkog kažnjavanja, prakticirale su se metode uvjeravanja, njegovao se takmičarski duh i jačalo drugarstvo. [79] Zbog svega toga su učitelji i učiteljice uživali velik ugled u društvu, i priznanje i poštovanje cijele zajednice, posebice djece i njihovih roditelja. Pored toga su, kako je već istaknuto, aktivno radile u skoro svim kulturnim manifestacijama u sredinama gdje su službovale, a nerijetko su djelovale u svim kulturnim institucijama – od biblioteka i javnih čitaonica do amaterskih pozorišta i sportskih sekcija.

Jedan takav egzemplaran učiteljski put predstavlja i angažman narodne učiteljice Nasihe Porobić. [80] Ova učiteljica rođena je 1928. godine u Derventi. Tijekom jednodnevnog boravka partizana u Derventi 1944. godine, pristupa pokretu kao učenica V razreda gimnazije. U partizane odlazi posve nepripremljena; isprva radi kao bolničarka u Tesliću, potom je izabrana kao delagatkinja na kongresu u Sarajevu, a poslije rata odlazi na službu u školu u selo Korače, gdje radi sa 146 đaka. U Banjoj Luci je završila najprije tečaj, a kasnije i akademiju za nastavnicu srpskohrvatskog jezika. Paralelno je studirala i radila. U školi je organizirala sve učeničke aktivnosti, štampala knjige, sudjelovala sa djecom na svim konkursima i organizirala priredbe. Naglašava da je učiteljski poziv i svoje đake voljela više od svega, te da je zbog te velike ljubavi zanemarila čak i svoju porodicu, dvoje djece i muža. Dobitnica je više priznanja za rad, pored ostalog i Ordena zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom.

Pokušavala sam, više puta preslušavajući intervju sa Nasihom Porobić, odgonetnuti šta to djeluje uznemirujuće u njenom glasu i načinu na koji odgovara na pitanja, zašto njeni odgovori stvaraju nejasan osjećaj nelagode. Ne, njena ispovijest nije svjedočanstvo zaludnosti borbe od koje je, kako kaže, dobila onoliko koliko je mogla primiti. Njen životni put nije bio zaludan, i nema kajanja. Učiteljica Nasiha tvrdi da bi, kad bi mogla, sve isto ponovo napravila, samo bi ovog puta u borbu „krenula opreznija, bolje bi se pripremila, barem dvije presvlake bi sa sobom ponijela. Ne bi više išla grlom u jagode“.

Uznemirujući nije ni njen pomirbeni ton ni rezigniranost u glasu jer to će prije biti staračka distanca ili čak mudrost s kojom se pred kraj života često postavljamo prema vlastitim životnim odlukama. Uznemirava, zapravo, trpno stanje iz kojeg se pripovijeda i koje sugerira da je učiteljica Nasiha u svom bogatom i ispunjenom životu toliko toga radila i puno postigla, ali da je malo, premalo vremena imala da taj i tako bogat život i proživi. Uznemirava to što je ona, poput većine žena revolucionarne borbe, pristala da cijelog svog života nekritički podržava mit o ženi koja se rado odriče svoga života u ime izgradnje buduće države i društva. [81]Međutim, to je samo jedna strana medalje. Važno je imati u vidu da, pored toga što su žene masovno pristajale na ulogu

samožrtvujućih heroina, Ifigenija modernog doba, postoje i sitemski propusti ili, pak, svjesne strategije u pogledu odnosa prema ženama, u konkretnom slučaju prema narodnim učiteljicama, strategije koje su osigurale da proces transformacije od potlačene do napredne učiteljice ne bude, zapravo, nikada u potpunosti dovršen.

3.2. Između emancipacije i feminizacije učiteljske profesije

Kada se govori o specifičnosti društvenog i političkog organiziranja žena u Drugom svjetskom ratu, u pravilu se ističe masovnost ženskog udruživanja i participacija velikog broja žena sa sela, žena iz različitih društvenih slojeva, te žena različite etničke pripadnosti. [82] Po mišljenju Ivane Pantelić, [83] na masovnu mobilizaciju žena i njihov ulazak u revolucionarnu partizansku vojsku utjecao je upravo masovniji dolazak učiteljica na sela nakon 1918.godine, učiteljica koje su na razne načine radile na emancipaciji i osnaživanju žena.

I premda su, pored bolničarki i borkinja, upravo narodne učiteljice bile istaknute aktivistice antifašističkog pokreta i NOB-a, ni one neće biti pozvane da s podjednakim društveno-političkim angažmanom sudjeluju u radu izvršnih organa vlasti i najviših partijskih tijela u ratnom i poslijeratnom periodu. [84] Naprotiv, emancipacijski lik učiteljice-borkinje iz narodnooslobodilačke borbe postepeno će se transformirati u lik požrtvovane velike majke koja kroz proces obaveznog osnovnog obrazovanja treba odgojiti novu naprednu generaciju.

Kako primjećuje Amila Ždralović, masovno uključivanje žena tijekom rata u borbene jedinice

> značilo je i početak borbi sa tradicionalnim predrasudama o mjestu i ulozi žene, kako u njihovim porodicama tako i u jedinicama u koje su odlazile. Iz priča o partizankama može se zaključiti da su mnoge od njih u svojim jedinicama bile zadužene i za patrijarhalno definisane ženske poslove kao što je kuhanje i šivanje. Međutim, u isto vrijeme obavljaju i poslove koji su patrijarhalno definisani kao muški poslovi, a na najteže zadatke se često dobrovoljno prijavljuju. Na taj način su razbijale tradicionalne predrasude i stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu. [85]

Tako će se posebno popularizirati lik žene-majke koju je patrijarhalno-buržoaski izrabljivački poredak tlačio i držao u stanju neznanja, ali koja u revolucionarnoj borbi ne samo da se uspijeva opismeniti, kroz anafabetski tečaj, već postaje i ona koja iz anonimnosti privatne sfere ulazi u obrazovni proces i podučava ostale. U listu AFŽ-a *Žena kroz borbu*, u stalnoj rubrici *Mi se borimo i učimo*, opisujući proslavu Muslimanske brigade u junu 1944. godine i dodjelu nagrada zaslužnim borcima i borkinjama, jedna takva transformacija žene prikazana je na sljedeći način:

> Još prije godinu dana, kod kuće Zumreta je vukla ibrike, prala avlijsku

> kaldrmu, radeći po tuđim kućama, daleko od knjiga i svakog kulturnog života i rada. Danas je nagrađena kao najbolji kulturno prosvjetni radnik u svojoj brigadi (….) Zumreta je stekla toliko znanja da je mogla druge voditi i učiti. [86]

No, upravo ova nastojanja žena da kroz nesebično zalaganje i brigu za druge, dobrovoljni rad i obavljanje često najtežih poslova osiguraju svoju ravnopravnost u društvu i nove pozicije i društvene uloge, u poratnom periodu dovode do toga da će žene, nakon što iznesu svu težinu obnove razrušene zemlje, od sredine 50-ih pa nadalje gubiti teškom mukom stečene pozicije. [87] Drugim riječima, ponovo će se vraćati (točnije: biti vraćene) u okvir patrijarhalnih tradicionalnih uloga. Tako će, riječima Vjerana Katunarića, od herojskog lika žene-borca, nova žena u socijalizmu ponovno 'skliznuti' u lik pripitomljene kućanice i 'modno osviještene' žene:

> Neposredno poslije rata (lik žene-borca op.a.) zamijenjen je ženom sa socrealističkog plakata, ženom-graditeljkom u tvornici, na gradilištima, sportskim natjecanjima, itd. Taj lik je odražavao revolucionarni polet oba spola u tadašnjoj omladinskoj generaciji i spontanu asimilaciju žena u muškim aktivnostima. Snažan blijesak u kulturnoj tradiciji postupno se izgubio i bio preplavljen evolucijom standardne patrijarhalne kulture. Žena biva potisnuta u privatnu sferu a uporedo sa porastom životnog standarda porodice obnavlja se shema malograđanskog života (…) Eksplozija žute štampe nastaje šezdesetih godina kao posljedica jačanja tržišta u jugoslavenskoj privredi. Ženska štampa, usredotočena na modu i kozmetiku, vjerno preslikava zapadni model ženskog tijela, interijera i sentimentalnosti. Jacqueline Onasis i slični likovi bacili su u sjenu asimilatorske likove žene socrealističke kulture borkinje, radnice, sportašice. [88]

U postrevolucionarnom periodu lik napredne učiteljice slijedi putanju transformacije koju su doživjele sve revolucionarne ženske figure. Tako će i narodna učiteljica, na krilima ideala rada, najprije postati udarnica koja će se, sve više radeći na zadovoljavanju potreba svoje velike *metaforičke* [89] porodice, postepeno zatvarati (ili biti zatvorena) u tradicionalne (patrijarhalne) okvire/okove ranijih režima. Obnašajući tradicionalne 'prirodne' ženske uloge odgajateljice 'nacije', brižne majke svih đaka i njihovih mahom nepismenih roditelja, narodnoj je učiteljici, kao i ostalim radnim ženama socijalizma, ostajalo sve manje „vremena za samoupravljanje" a „ne imati vremena znači biti izvan vremena, izvan povijesti, ostati na svojoj biološkoj prirodi" [90] i trajnom stanju *postajanja* [91] 'naprednom' učiteljicom.

No, bilo bi netočno sugerirati da je borba napredne učiteljice za potpunu emancipaciju, samostalnost i bolje materijalne uslove rada i odgovarajuću naknadu za rad [92] ostala nedovršena [93] samo zato što su učiteljice bespogovorno pristale na obnašanje nametnute uloge i djelovanje pod nepovoljnim uslovima. Posrijedi je drugi,

kompleksniji fenomen. Naime, tragom Blochove formulacije o ženskom pokretu koji je zastario ili je, pak, nadomješten ili odgođen, i teze da ženski pokret nakon revolucije dolazi na red kao samoozbiljenje ženstvenosti, Nadežda Čačinović [94] razmatra 'odgođenost' kao novi element unutar klasične doktrine radničkog pokreta te, između ostalog, primjećuje da je ta mogućnost drugačijeg samoozbiljenja ženstvenosti u postrevolucionarnim društvima i dalje odgođena, te da se ženstvenost nanovo pojavljuje kao stara veličina. [95] Pozitivnim napretkom se smatra, kako pojašnjava Čačinović, već i samo nastojanje da svi budu uključeni u radni proces, posebice u raspodjelu odgovornosti za upravljanje. 'Novoj ženi' načelno se priznaje da je čovjek i da samostalnim radom može ostvariti vrhunska dostignuća, istovremeno obnašajući sve tradicionalne ženske uloge (tješiteljice, hraniteljice, iscjeljiteljice). Međutim, zaključuje autorica, „unutrašnja neodrživost te uloge priznaje se samo pod očitom natuknicom 'preopterećenosti', eufemizmom koji skriva iscrpljivanje žena i nikakve pomake u muškoj ulozi." [96]

Ovaj proces od emancipacije do feminizacije učiteljske profesije prije svega valja promatrati sa šire ideološke razine djelovanja unutar kojeg dolazi do preuzimanja i zloupotrebe tradicijskih vrijednosti u novom kontekstu. [97] Tako su, još tijekom priprema za masovnu agitaciju žena odnosno širih narodnih masa i njihovo priključenje NOB-u, rukovodstvo pokreta i njegovi čelni ideolozi zaključili da se postojeća tradicija ne smije otvoreno osporavati, već da je „poštovanje tradicije bolji/probitačniji oblik propagande i ekspanzije pokreta." [98] Kako pokazuje Lydija Sklevicky, ni CK KPJ, ni ostali upravljačku organi NOP-a nisu zapravo nastojali promijeniti tradicijske vrednote, već se naglasak prebacuje na njihovu modifikaciju u odnosu na novi povijesni trenutak. Zato „tradicijske 'ženske vrednote' ne bivaju osporene niti integrirane u neki novi vrednosni sustav, već se njihov emancipatorski naboj očituje u korisnosti za širenje i jačanje NOP-a." [99]

U konkretnom slučaju naprednog učiteljskog pokreta i pozicije narodne napredne učiteljice u NOB-u, na emancipatorskim vrijednostima insistiralo se samo u mjeri koja osigurava uspješno izvršenje općih ciljeva borbe. Zato je, kako pojašnjava Sklevicky, i uspostavljen pragmatički pristup naspram tradicionalnih kulturnih vrijednosti, što je posebno bio slučaj sa tradicionalno (patrijarhalnim) 'ženskim' vrijednostima, poput pijeteta, požrtvovanosti, časti i poštenja, [100] vrijednosti koje su postale temelj svih socijalnih funkcija koje su žene izvršavale u ratu. Tako se vjerovalo da se posredstvom uloge majke i njene socijalizacijske uloge stvaraju, između ostalog, temelji bratstva i jedinstva. [101] Stoga će se i napredna učiteljica graditi kroz figuru brižne majke koja u novom duhu odgaja generacije đaka – djece.

No ovaj trend će se nastaviti i u izgradnji poratnog, novog socijalsitičkog društva. Odnosno, premda će vlast ženama načelno omogućiti ostvarivanje političkih prava, prava na rad, prava na školovanje i zaštitu materinstva, te javno propagirati ideju rodne ravnopravnosti u svim sferama javnog djelovanja, riječima Renate Jambrešić-Kirin jugoslavenski ideolozi nisu prakticirali radikalni prekid s kulturnim formama predrevolucionarnog društva utemeljenim na ideji rodne različitosti i kompatibilnosti (….) Jugoslavenski su političari spremno posegnuli za tradicijskim repertoarom rodnih

simbola i uloga. [102]

Insistiranjem na figuri učiteljice kao brižne majke koja se dobrovoljno žrtvuje za dobrobit cijele zajednice, odnosno tvrdnjama da se žene lakše snalaze i bolje obavljaju profesiju učiteljce koja je ‘tek’ nastavak ženskih ‘prirodnih’ uloga i razvijanje njenih ‘urođenih sposobnosti’, započinje proces feminizacije [103] te profesije i snižavanja njenog društvenog statusa, a samim tim i moći žena. Naime, kako su pokazala pojedina feministička istraživanja [104], spolne stereotipije i orodnjene profesionalne strukture dobrim su dijelom nastale zahvaljujući retorici ‘ženske istinske/prirodne profesije’ koja je prikazivala učiteljice kao objekte znanja, a vrlo rijetko kao aktivne/djelatne subjekte. Po analogiji se ni njihov profesionalni angažman i pedagoški rad nisu vrednovali kao prakticiranje profesionalnih kompetencija utemeljenih na njihovoj naobrazbi, edukaciji i usavršavanju, što je vodilo i ka postepenom napuštanju ideja naprednog školstva o permanentnom usavršavanju pedagoških metoda i poboljšavanju nastavnih aktivnosti u učionici. Stoga pojam feminizacije učiteljske profesije ne znači samo porast broja učiteljica, već označava i nizak status i slabu materijalnu naknadu za obavljeni posao, što je nužno vodilo tome da ova profesija s vremenom izgubi na društvenom značaju i da se njena moć radikalno umanji.

1. **Umjesto zaključka**

Polazna premisa rada bila je to da se kroz lik napredne učiteljice mogu pratiti svi limiti ženske profesionalne emancipacije kao i posljedice nedovršenosti procesa tvorbe i/ili transformacije žene u nov, neovisan, oslobođen i ravnopravan subjekt boljeg i humanijeg društva.

Kako je u radu istaknuto, dosadašnja su istraživanja malo pažnje posvetila rodnom aspektu učiteljstva usprkos činjenici da žene od kraja Drugog svjetskog rata do danas čine glavninu učiteljskog kadra. Od 1918. godine do početka Drugog svetskog rata došlo je do porasta seoskog školstva i pojave većeg broja mladih profesionalnih učiteljica koje se priključuju radu i aktivnostima naprednog učiteljskog pokreta. Budući da se u tom periodu učiteljice još uvijek nalaze u iznimno nepovoljnom materijalnom položaju i djeluju u okviru zakona diskriminatornog kako u smislu nižih plata tako i u smislu zabrane sklapanja braka osim sa učiteljima, napredne učiteljice istovremeno su se borile i za osiguranje jednakosti u radnim uvjetima i za jednaka prava i istu naknadu za obavljeni posao.

Nove društveno-kulturne revolucionarne politike koje se počinju propagirati i širiti tijekom rata dovele su do radikalne promjene statusa učiteljica. Mnoge napredne učiteljice, posebice na selima i na slobodnoj teritoriji BiH, uzele su aktivno učešće u ovim promjenama i aktivno sudjelovale u sprovođenju prosvjetne reforme i uspostave novog društvenog poretka. I premda će figuru narodne napredne učiteljice novi organi vlasti i nove službene ideologije konstruirati kao jednu od istaknutih revolucionarnih ženskih figura, one će nakon rata, usljed politika školstva koje su im nametale iznimno zahtjevne radne obaveze, biti sve manje politički aktivne i intelektualno angažirane na planu dodatnog osnaživanja i profesionalnog osamostaljivanja. Takav razvoj figure i prakse ženskog učiteljstva velikim dijelom je rezultat činjenice da se njihov profesionalni angažman tretirao kao urođena, a ne stečena vještina koja kao takva

zahtijeva i dodatni trud i stručno usavršavanje. Učiteljska profesija će sve više biti feminizirana, da bi koncem 80- ih od revolucionarnog angažmana učiteljica ostao ograničeni kulturni kapital i simbolička uloga.

Tako bi se tranformacija lika narodne napredne učiteljice mogla sažeto i ironijski predstaviti kroz tri slike: od učiteljice sa puškom i bukvarom u ruci, preko učiteljice sa crvenim karanfilom za reverom, do učiteljice koja, sredinom 80-ih, očekuje da joj đaci povodom osmomartovske proslave praznika žena poklone crveni karmin marking 16.

Nažalost, u turbulentnim godinama poraća i tranzicije, izgubio se i ovaj simbolički ugled i značaj učiteljica. U uzburkanom moru prosvjetnih reformi i kontinuiranog procesa reorganizacije osnovnog obrazovanja, učiteljica se više ne promatra kao jaka figura koja oblikuje nove generacije i usađuje im pozitivne vrijednosti. Učiteljska profesija dodatno se marginalizira i obezvrjeđuje, a njihova prava i slobode u radu sa đacima sve više limitiraju i kontroliraju. Stoga, čini mi se, treba pledirati da se, napokon, u BiH osnaži i formira stukovno udruženje učiteljica koje bi, usprkos svim uspostavljenim podjelama i segregaciji u aktualnom bh. školstvu,105 [105] pronašle način da djeluju i kreiraju nove napredne učiteljske politike. A kako nas uči feminizam, za bilo koji tip ženskog strukovnog udruživanja važno je pronaći autentične figure iz prošlosti, prethodnice na koje se oslanjamo i prethodnice sa kojima gradimo pravednije i odgovornije društvo. U tom smislu, ovaj rad pledira i za pokretanje sistemskih feminističko-povijesnih istraživanja učiteljske profesije i statusa učiteljica, istraživanja koja bi iz rodne perspektive usmjerila pozornost na povijesni prikaz razvoja ove profesije u bh. kontekstu, a kako bi se uočile strukture koje kontinuirano tlače učiteljice i još uvijek ih drže u nepovoljnom položaju.

Bibliografija:

Bonfiglioli, Chiara. „Povratak u Beograd 1978. godine: Istraživanje feminističkog sjećanja," u: *Glasom do feminističkih promjena*, R. J. Kirin i S. Prlenda, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 2009, 120-131.

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: "Devedesetčetvrta" and "Žene u crnom", 1996.

Čačinovič-Puhovski, Nadežda. "Ravnopravnost ili oslobođenje. Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma." *Žena 3* (1976): 125–128.

Čečinović, Nadežda "Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju." u: Nadežda Čečinović, *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2000.

Despot, Blaženka. "Žena i samoupravljanje," Delo 4 (1981): 112–117.

———-. Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje, (Zagreb: Cekode, 1987).

———-. "'Žensko pitanje' u socijalističkom samoupravljanju," u: Lydia Sklevicky, ed.,*Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo, 1987.

Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina separat uz II

izdanje. Zagreb, LZ, 1983.

Gladanac, Sanja. „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna", Husnija Kamberović ed., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Zbornik radova.Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012: 67-97.

Jagić, Suzana. „Jer kad žene budu žene prave: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. Stoljeće," *Povijest u nastavi* 11 (2008):77-100.

Jalušič, Vlasta. „Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized", Sabrina Ramet ur.., *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 1999.

Jambrešić-Kirin, Renata. "Politike sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture," u: Lada Feldman-Čale and Ines Prica eds., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006.

Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.

„O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: Između moralne revizije i feminističke intervencije" *ProFemina Specijalni* broj (2011): 39-53, 47.

„Žena u formativnom socijalizmu," u: *Refleksije vremena* 1945.-1955. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013.

Jerković, Ademir. *„Uloga učitelja u prosvejetnim, političkim i kulturnim promjenama u BiH od 1945. do 1951. godine,"* Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

Jukić, Tatjana. „Žena kao revolucija: od Garbo do Tita." *ProFemina, Specijalni* broj (2011):33-39.

Katunarić, Vjeran. *Ženski eros i civilizacija smrti.* Zagreb: Naprijed, 1984.

Katz, Vera. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953." *Prilozi* 40 (2011): 135-155.

Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Belgrade, 1978., 373.

Konjhodžić, Mahmud. *Mostarke, fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj opredjeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam.* Mostar: Opštinski odbor SUBNOR-, 1981., 36-38.

Kožar, Azem. „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945)," *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine.* Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006., 235-248.

Kujović, Mina. "Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica – prilog historiji

muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini." *Novi Muallim* 40 (2009): 114-118.

Malešević, Siniša. *Ideologija, legitimnost i nova država.* Trans. Slobodanka Glišić. Zagreb, Beograd; Jesenskii Turk i Edicija Reč, 2004.

Mijatović, Cvijetin. "Govor na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore održanog u Sarajevu u ljeto 1946." *Prosvjetni radnik* 7 (1946).

Milišić, Senija. "*Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947 – 1952* (Poseban osvrt na skidanje zara i feredže)" Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 1986.

Nedović, Radisav S. *"Čačanski kraj u NOB 1941–1945: žene borci i saradnici."* Čačak: Okružni odbor SUBNOR-a, 2010.

Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke.* Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2011.

"Yugoslav female partisans in World War II," *Cahiersbalkaniques* 41 (2013.) http://www.afzarhiv.org/files/original/f47c848c2d081c22905ba11a9d869fd3.pdf

Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije 1878-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.

Istorija srpskih škola u BiH. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.)

Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1955. godine. (Sarajevo, 1981)

Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine. (Sarajevo: Svjetlost, 1987.).

Petrović, Jelena. "Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslavenskih feminizama" *ProFemina Specijalni* broj, (2011):59-81.

Pilić, Šime. *Knjiga o nastavnicima*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008.

Prica, Ines. "Etnologija postsocijalizma i prije ili dvanaest godina nakon" Etnologije socijalizma i poslije," u: Lada Feldman Čale and Ines Prica, eds., *Devijacije i promašaji*.

Etnografija domaćeg socijalizma. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006.

Rihtman-Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

Scott, Joan W. *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka, 1988 i 2003.

Sklevicky, Lydia. *Konji, žene i ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka.* Belgrade, Biblioteka XX vek – Čigoja Štampa, 2001.

Šušnjara, Snježana. “Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.).” *Napredak* 155 (4) (2014) : 453 – 466.

Vuković, Rade. *Napredni učiteljski pokret između dva rata.* Belgrade, Pedagoški muzej, 1968.

Zaninović, Mato. *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941–1945)* Sarajevo, 1968

Ždralović, Amila. “Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena.” u: Aida Spahić et al., *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.

Župan, Dinko. “Viša djevojačka škola u Osijeku (188.-1900.)” *Scrinia slavonica* 5 (2005.),366-38

Notes

1. Navedeno prema pismu djevojčice Vojke Beaković. Ovo kratko pozdravno pismo ratnog siročeta koje je iz BiH prebačeno u Sloveniju da se preko zime okrijepi i odmori, između ostalog svjedoči i o tome kako su učiteljice čak i u ratnim godinama uspijevale uspješno organizirati nastavu i uspostaviti prisan odnos sa đacima. Navodim pismo u cijelosti: „Zdravo drugarice učiteljice, Prije svega pitati se treba jesi li počela učiti drugi razred. Draga učiteljice piši mi ko je prešao na drugi razred, ko nije. Jel prešla Milanka i Dana, dosad su dobro učile, dok sam ja bila. Ja ovamo nijesam još počela, kažu da ćemo učiti zimus, a na ljeto ja ću opet tamo tebi da me ti učiš. Šećer sladak, a bombone ljute, ja se draga učiteljice pouzdavam u te. Draga učiteljice jesi li se gotovo udala? Iz kamena voda curi molim pismo da požuri. Evo sjedoh na jelovu klupu, uzeh pero u desnicu ruku, a u lijevu maramicu bijelu, pismo pišem suze brišem. Draga učiteljice pruži ruku da se rukujemo prije zore i bijela dana, cvati ruža sitno sjeme sjećaš li se učiteljice mene. Ja se sjećam tebe, al nemam krila da doletim tebi mila. Živio drug Tito i Staljin“. Pismo je objavljeno u rubrici „Pisma djece iz Slovenije“ *Nova žena* 8 (1945), 12. U istom broju potanko je prikazan odlazak prve skupine ratne siročadi na zimovanje u Sloveniju. Zahvaljujem Danijeli Majstorović što mi je skrenula pozornost na ovo pismo. ↩
2. Ovim istraživanjima prethodile su filozofske rasprave u kojima se rasvjetljava položaj žena u socijalizmu. Usp. Nadežda Čačinovič-Puhovski, „Ravnopravnost ili oslobođenje. Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma“, *Žena* 3 (1976): 125–128; Dunja Rihtman-Auguštin, „Moć žene u patrijarhalnoj i suvremenoj kulturi“, Žena 4–5 (1980); Blaženka Despot, „Žena i samoupravljanje“, Delo 4 (1981): 112–116; Nada Ler-Sofronić, „Subordinacija žene – sadašnjost i prošlost“, *Marksistička misao* 4 (1981): 73–80. Pored ovih radova valja spomenutii jednu od prvih feministički orijentiranih studija, sociologa Vjerana Katunarića, koja također ukazuje na problem reduciranja ‘ženskog pitanja’ na općedruštvena pitanja, čime se izbjegava ‘aktivno suprotstavljanje nosiocima dominacije’. Usp. Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti.* (Zagreb: Naprijed, 1984), 239. Pored ovih radova je od iznimnog značaja i Međunarodna konferencija „Drugarica žena. Žensko pitanje-novi pristup?“ organizirana u Beogradu, 1978. godine, na kojoj se po prvi put javno

raspravljalo o nejednakosti žena u socijalizmu i stvarnoj poziciji žena u različitim društveno-političkim sferama djelovanja. ↩

3. Poginula je u saobraćajnoj nesreći 1990. godine u svojoj trideset devetoj godini. ↩
4. Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata" *Polja* 308 (1984); i „Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa" Polja 309 (1984). U ovom radu referiram prema posthumno objavljenoj knjizi radova Lydie Sklevicky, koju je priredila Dunja Rihtman Auguštin, *Konji, žene i ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 199 ↩
5. Usp. Sklevicky, Konji, žene, op.cit. str. 15. ↩
6. Usp. zbornik radova *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo, 1987., u kojem su zastupljeni radovi istaknutih feminističkih teoretičara i teoretičarki tog vremena: Rade Iveković, Žarane Papić, Blaženke Despot, Lydie Sklevicky, Andree Feldman, Vesne Pusić, Željke Šporer, Gordane Cerjan-Letica, Vere Tadić, Vjerana Katunarića, Đurđe Milanović, Jelene Zuppa, Ingrid Šafranek, Slavenke Drakulić. ↩
7. U Okviru bh. historiografije tih godina Senija Milišić poduzela je pionirski poduhvat istražujući procese emancipacije muslimanske žene u BiH. Usp. Senija Milišić „E*mancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947 – 1952 (Poseban osvrt na skidanje zara i feredže)*". Magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 1986. ↩
8. Rat će i ovog puta, riječima Ines Price, „zaduženja, popunjavanja zacrtanih praznina koje pojedina razdoblja ostavljaju iza sebe u znanstvenoj evidenciji ili pak savjesti pomaknuti za neka mirnija vremena". Ines Prica, „ETNOLOGIJA POSTSOCIJALIZMA I PRIJE. ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije", u: Lada Feldman Čale i Ines Prica, ur. *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma,* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006. str. ↩
9. Između ostalih, vidjeti: Slapšak,Svetlan. *Ženske ikone XX veka*, Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja Štampa, 2001.; Jambrešić Kirin, Renata. Dom i svijet. *O ženskoj kulturi pamćenja,* Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.; Bosanac, Gordana. *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2010;, Jambrešić Kirin, Renata i Senjković, Reana. „Legacies of the Second World War in Croatian Cultural Memory: Women as Seen through the Media", *Aspasia: International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, 4, 2010. ; 71–96; Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke,* Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2011. ; Jambrešić Kirin, Renata. „Žena u formativnom socijalizmu", u: *Refleksije vremena 1945.-1955.* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013. ↩
10. Usp. Batinić, Jelena. „Proud to have trod in men's footsteps: Mobilizing Peasant Women into the Yugoslav Partisan Army in World War II", (magistarski rad, Ohio State University, 2001), i idem, „Gender, Revolution, War: The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan movement in World War II" (doktorska disertacija, Stanford University 2009); Stojaković, Gordana. „Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945 – 1953" (doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 2011), Bonfiglioli, Chiara. *„Revolutionary Networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)"* (doktorska disertacija, Utrecht University, 2012), te Jelušić, Iva. *„Founding Narratives on the Participation of Women in the People's Liberation Struggle in Yugoslavia"* (magistarski rad, Central European University, 2015). Neka od ovih

istraživanja nastaju na temelju prvih studija o učešću žena u NOB-u realiziranih na američkim sveučilištima. Usp. Reed, Mary Elizabeth. *„Croatian women in the Yugoslav Partisan resistance, 1941-1945"* (dok. disertacija, University of California, Berkeley, 1980.) i Webster, Barbara Jancar. *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945,* Denver: Arden Press, 1990. Većina navedenih radova naknadno su objavljeni kao monografije. ↩

11. Studije o ženama u poslijeratnom periodu češće nastaju u okviru nevladinih organizacija ili udruženja građana nego pod okriljem zvaničnih institucija, odnosno odgovarajućih odjela za izučavanje povijesti. Takav je slučaj npr. s knjigama Tanje Lazić, Ljubinke Vukašinović i Radmile Žigić, *Žene u istoriji Semberije* (Bijeljina: Organizacija žena *„Lara"*, 2012. i Aide Spahić et al., *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. dok je, primjerice, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu obranjen tek jedan takav završni diplomski rad: Emira Muhić, *„Žena u socijalizmu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine* prema časopisu '*Nova žena*'". Završni diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2012. ↩
12. Arhiv je napravljen u okviru aktivnosti Udruženja za kulturu i umjetnost „Crvena" iz Sarajeva. O arhivu i projektu više na: http://www.afzarhiv.org/o-nama ↩
13. Detaljnije o stanju arhivske građe o Drugom svjetskom ratu, necjelovitosti fondova i nepotpunim zbirkama, vidjeti: Kujović, Mina. „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini" u *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova,* Sarajevo: Institut za istoriju, 2006., str. 217-235. ↩
14. Već je 1953. godine pokrenuto prvo trogodišnje sistematsko prikupljanje građe odnosno podataka o aktivnostima žena u ratu. O pokretanju ovog arhiva, njegovim dometima u prvoj fazi, vidjeti više: Jambrešić Kirin, Renata. *Dom i svijet,* str. 31-33. ↩
15. Svakako uz nužnu svijest o višestrukim istraživačkim poteškoćama tvorbe ženske povijesti pomoću arhivskog materijala, novinskih izvještaja i napisa, zabilježenih svjedočenja i usmenih izvora. O nekim istraživačkim izazovima vidjeti više: Bonfiglioli, Chiara. „Povratak u Beograd 1978. godine: Istraživanje feminističkog sjećanja" u: *Glasom do feminističkih promjena,* ur. R. J. Kirin i S. Prlenda, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009. str.120-131 ↩
16. Milić, Anđelka. „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka", *Položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup,* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. Navedeno prema: Petrović, Jelena. „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslavenskih feminizama", *ProFemina* Specijalni broj (2011): 59-81, 62-3. Autorica pojašnjava da cilj povijesti žena nije da popunjava prazna mjesta postojećeg povijesnog kanona već da prenosi znanja utemeljena na ženskom iskustvu povijesti na svemu što se sistematski izostavljalo. Ovakav pristup ujedno omogućava da se napokon izađe iz „beskonačnog kruga otkrivanja i ponovnog zaborava ženske istorije, emancipacije i ponovnog potčinjavanja, iz beskonačnosti obnavljanja patrijarhalnog poretka odnosa i vrednosti, koji u svakoj istorijskoj epizodi postaje sve suroviji." Ibid. ↩
17. Milić, u: Petrović, „Društveno-političke paradigme", op.cit. 63. ↩
18. Između ostalih: Pejanović, Đorđe, *Historija srednjih i stručnih škola u BiH,* Sarajevo, 1953.; Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini od 1878. do 1918,* Sarajevo 1971.; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*

(1878-1918), Sarajevo, 1972, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1978. ; *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine,* Sarajevo 1982., *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941),* Sarajevo, 1984., Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1983, te Azem Kožar, "Osnovno školstvo u toku Drugog svjetskog rata (1941-1945)" u: *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled),* Tuzla, 1988. ↩

19. Pored radova objavljenih u publikacijama poput „Zbornik sjećanja treće poslijeratne generacije učiteljske škole u Derventi juni 1951. godine" ili „Zbornik radova 100 godina učiteljstva u Bosni i Hercegovini" odnosno nekoliko radova prezentiranih na simpoziju organiziranom u Sarajevu 1987. godine a u povodu obilježavanja stogodišnjice otvaranja prve učiteljske škole u BiH, ulogom učitelja bavio se detaljnije Mitar Papić u knjigama *Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1955*. godine, Sarajevo, 1981. i *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji BiH, Sarajevo* (Svjetlost, 1987.) te donekle i Mato Zaninović u studiji *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941 – 1945)*, Sarajevo, 1968., i Snježana Šušnjara, „Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske", *Anali za povijest odgoja* 12 (2013): 55- 74. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2014. godine obranjena je magistraska radnja pod naslovom *„Uloga učitelja u prosvjetnim, političkim i kulturnim promjenama u BiH od 1945. do 1951. godine",* u kojoj Ademir Jerković istražuje materijalne uslove rada učitelja u ratnim i poratnim dešavanjima i sagledava doprinos učitelja općem kulturno-prosvjetnom napretku BiH, te jedan završni diplomski rad koji se bavi položajem učitelja za vrijeme austrougarske okupacije BiH. Vidjeti: Anđa Bandić, *„Društveni položaj učitelja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske"* (završni diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.) ↩
20. Papić, Mitar. *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 3 ↩
21. Navedeno prema Suzana Jagić, „Jer kad žene budu žene prave: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće", *Povijest u nastavi* 11 (2008):77-100, 83-4. ↩
22. The author justifies this bias by citing the fact that progressive female teachers in the interwar period did not form separate professional associations. Cf. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, Belgrade, 1978, p. 373. ↩
23. Usp. Kujović, Mina. „Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894 – 1925) – prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim* 41 (2010): 72-79; i idem, „Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica – prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim* 40 (2009): 114-118; Šušnjara, Snježana. „Jagoda Truhelka", *Hrvatski narodni godišnjak* 53 (2006): 239-256.; idem, „Jelica Belović Bernadrikowska", *Hrvatski narodni godišnjak* 54 (2006): 66-76., idem, „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463.-1878.", *Školski vjesnik* 4. (2011); i idem, „Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.)", *Napredak* 155 (4) (2014.): 453 – 466. U opsežnoj studiji o poziciji žene u Srbiji u 19. i 20. stoljeću, Neda Božinović nudi i opći prikaz statusa učiteljica u onim republikama koje su ušle u sastav KSHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, uz kraći osvrt na prilike u BiH tijekom vladavine Osmanlija i Austrougara. Usp. Neda Božinović, Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku, (Beograd: „Devedesetčetvrta" i „Žene u crnom", 1996). Bitno je istaknuti da većina

ovih radova ne zauzima kritički stav prema tradiconalnoj historiografiji i kreće se ka popunjavanju ‘ praznih mjesta’ postojećih povijesnih (u poratnom periodu naglašeno etno-nacionalnih) modela. Težište se stavlja na pokušaj da se istaknute ženske figure afirmiraju i uklope unutar postojećeg kanona, a skoro uopće se ne raspravlja o tome kako i zašto je došlo do zanemarivanja povijesnog prikaza jedne od najmasovnih ženskih profesija i još uvijek goruće pitanja školstva, obrazovanja djevojčica i žena. O važnosti koncepta roda kao „društvene organizacije spolne različitosti“ u povijesnim istraživanjima više u: Joan W. Scott, *Rod i politika povijesti,* Zagreb: *Ženska infoteka*, 1988, 2003. i *Feminism and History*, Oxford: Oxford Univ. Press, 1996. ↩

24. Jambrešić-Kirin, Renata. „Politike sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, Lada Feldman Čale i Ines Prica ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006. Str.157. ↩
25. Usp. Katz, Vera. “O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.”, *Prilozi* 40 (2011): 135–155. ↩
26. U govoru na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Danica Perović je istaknula da je novi lik žene „ženaborac koja je u toku borbe politički izrasla i sazrela i oslobodila se da vodi i odlučuje o svim pitanjima borbe i narodnog života.“ Usp. *Govor Danice Perović* na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u *Dokumenti 1943– 1944*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968, str. 200. ↩
27. Ove promjene su zahvatile cijelu Jugoslaviju, no više radova ističe bitnu različitost ranijih ekonomskih i društveno-kulturnih prilika u različitim dijelovima ove bivše države. Zemlje koje su ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, te kasnije Kraljevine Jugoslavije, imale su donekle drugačiji društveni i državni poredak, te bitno drugačiji sastav stanovništva. Samim tim su postojale i bitne razlike i specifičnosti u vezi s položajem žena u tim zemljama – od bračnog statusa preko učešća u procesu obrazovanja do prava djelovanja unutar javne sfere. Razmatranje ovog pitanja unutar bh. konteksta kao zasebne cjeline čini mi se opravdanim upravo zbog tih razlika, odnosno specifičnosti. ↩
28. During the Ottoman rule in BiH, education was private and religious only. After the annexation of Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian authorities opened more and more state schools, the so-called “People’s Primaries”, which operated alongside the existing private religious schools, and their curricula, textbooks and reading lists were mandated by the state. At the beginning of the Austro-Hungarian occupation of BiH, 535 so-called *sybian-mekteb* schools were active in the country (this is to be taken with a grain of salt; a paper by Snježana Šušnjara claims that in 1876 there were 917 mektebs), 54 Catholic schools and 56 Serb Orthodox schools; towards the end of the Austro-Hungarian rule in BiH, in the school year 1912/13, there were 331 state schools in addition to the religious schools. Taken from: *Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije 1878-1918*, Sarajevo: Veselin Masleša. 1972. ↩
29. The first girls’ school in the Ottoman period was opened in Sarajevo, as late as the school year 1857/58, thanks to the tenacity, selflessness and dedication of the teacher Staka Skenderova, the first woman in Bosnia and Herzegovina to write a book *(Ljetopis Bosne 1825—1856)*. The second girls’ primary was established in 1866 by the Protestant suffragette Miss Adelina Paulina Irby. Both schools were boarding schools, and both were attended by girls of all faiths. Seeing that some of

the pupils became teachers after graduation, we may treat these schools as the first girls' schools of education in BiH. Five years after Miss Irby opened her school, nuns from Zagreb opened the first Catholic girls' school in Sarajevo. The Sisters of Charity of St Vincent De Paul soon opened schools in Mostar (1872), Dolac near Travnik (1872), Banja Luka and Livno (1874). Muslim girls, as a rule, attended religious schools (mektebs). The data on the schools comes from the studies by Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u BiH (A History of Serb Schools in BiH)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978; and Snježana Šušnjara "Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske", op. Cit. ↩

30. In 1884, alongside a separate department of Miss Irby's Institute for Teacher Education, the congregation of the Daughters of Divine Charity was given the permit to start a private school for female teachers in a monastery in Sarajevo which would use Austro-Hungarian curricula. Only towards the end of the Austro-Hungarian administration, in 1913, did the primary and secondary school for Muslim girls in Sarajevo launch a three-year teacher education course for Muslim secondary girls' school graduates. In 1914, the Serb secondary school for girls obtained the status of a public school, but it closed that same year when WWI broke out. From 1911 onwards, in addition to the religious schools, teacher education was also provided at the state-run school for female teachers in Sarajevo, known as the female *preparandija (Germ. Präparandenschule)*. In addition to Sarajevo, secondary schools for girls were established in Mostar (1893) and Banja Luka (1898), but in spite of the increase in the number of female primaries the number of pupils stayed very low, which is best illustrated by the fact that in BiH in 1910, 88.05% of the population was illiterate – 83.86% of Croat women, 95% of Serb Women and 99.68% of Muslim women. Data taken from Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni (Education in Bosnia)*, and Božinović, Neda, *Žensko pitanje*, op. cit. ↩
31. As Dinko Župan relates, pedagogical discourse in the Austro-Hungarian monarchy supported sex policies by producing knowledge on different traits exhibited by sexes on which gender roles were based. It was precisely in the secondary schools that the desirable female identities were shaped. Župan writes: "The main traits the female students were to develop at the secondary school for girls were piousness, sincerity, chastity, meekness, shyness, modesty and taciturnity." A female identity developed along these lines was represented as natural and immutable. But this identity was only seemingly universal, because the female identity was criss-crossed by a web of other identities (class, religious, ethnic). Thus, for instance, every class had a unique way of implementing the universal determinants of womanhood. The desirable behaviour of a mother, wife, and a homemaker varied across classes. Cf. Župan, Dinko. "Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)", *Scrinia slavonica* 5 (2005), 366–383. ↩
32. Cf. Jagić, "Jer kad žene", p. 80. The author points out that women were educated with the sole purpose of becoming good wives and mothers, because only an *educated* mother and wife was able to "lay the religious and moral groundwork for the kind of upbringing on which the well-being of the homeland would depend." Ibid. ↩
33. Given that patriarchy can be thought of in various ways today, and that it is not a self-explanatory system, I am taking my cue from Dunja Rihtman-Auguštin, who lists "the domination of men in the workplace, decision-making and property relations […] as well as the separation of women from the public sphere and their

subordination" as the basic features of patriarchy. Rihtman-Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 1988. p. 193. ↩

34. Cf. Božinović, Neda. *Žensko pitanje*, op. cit. p. 80. ↩
35. Cf. Kujović, "Hasnija Berberović – zaboravljena", p. 116. ↩
36. I dok su ostali državni službenici primali platu od 2.900 do 7.500 dinara, učitelji i učiteljice su primali platu u iznosu od 705 do 2500 dinara. Reč istine br. 1 (1940), 6. Navedeno prema Rade Vuković, Napredni učiteljski pokret između dva rata Beograd: Pedagoški muzej, 1968., str. 109. While other civil servants had salaries ranging from 2,900 to 7,500 dinars, teachers were paid 705 to 2,500 dinars. Reč istine br. 1 (1940), 6. Quoted in: Rade Vuković, *Napredni učiteljski pokret između dva rata* Beograd: Pedagoški muzej, 1968, p. 109. ↩
37. U rezolucijama se redovito zahtijevalo izjednačavanje prinadležnosti u srazmjeru s cijenama životnih namirnica, izjednačavanje prinadležnosti udatih učiteljica sa prinadležnostima učitelja po principu „za jednak rad, jednaka nagrada", ukidanje III razreda skupoće, odbijanje V grupe kao i kod ostalih službenika itd. Usp. Vuković, *Napredni učiteljski,* n. dj. 93. ↩
38. Pod naprednim školstvom podrazumijeva se školstvo utemeljeno na socijalističkim idejama. Srpski učitelji su u Zemunu već 1873. godine pokrenuli socijalistički pedagoški časopis *Učitelj* koji je okupljao napredne učitelje Vojvodine, a u Srbiji se 1907. godine osniva i Klub učitelja i učiteljica socijaldemokrata koji se, između ostalog, zalaže za opće obavezno i besplatno školovanje u svim školama, tj. za to da država podiže i izdržava narodne škole. Usp. Vuković, *Napredni učiteljski,* n. dj. 10. Pedagoška biblioteka Budućnost već od 1908. godine djeluje kao tribina napredne pedagogije i sa sve snažnijim političkim utjecajem na učiteljstvo. Međutim, dok je izvjestan dio učiteljskog kadra Srbije i Hrvatske pripadao socijaldemokratskim organizacijama, učiteljski kadar iz BiH u vrijeme austrougarske vladavine po pravilu nije stupao u otvoreni politički život, i manje je bio u doticaju sa revolucionarnim pedagoškim idejama. Tek će nakon 1920. godine, i Kongresa učitelja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, doći do porasta broja progresivnih učitelja na tlu BiH; kao jedan od prvih aktivnih učesnika radničkog pokreta i poslanik KPJ posebno će se istaknuti Mitar Trifunović Učo. Usp. Papić, *Učitelji*, n. dj. 45, 46. ↩
39. Objavljivanjem Obznane i donošenjem Zakona o zaštiti bezbjednosti i poretka, 1921. godine započinje period ilegalnosti KPJ. Obznanom je zabranjen i rad Kluba učitelja komunista, kao i izlazak partijske i sindikalne štampe. Šestojanuarska diktatura ukida i stalnost službe, a učiteljski kadar stavlja pod nadzor policije, te napredne učitelje i učiteljice nastavlja progoniti, otpuštati i zatvarati. Vidjeti više: Vuković, *Napredni učiteljski,* n.dj., 14,15. ↩
40. U: Kecman, *Žene Jugoslavije*, op. cit. pp. 381, 82. ↩
41. Navedeno prema Radisav S. Nedović, *Čačanski kraj u NOB 1941-1945: žene borci* i saradnici, Čačak: Okružni odbor SUBNOR-a, 2010., str. 59 -63. ↩
42. U: Kecman, *Žene Jugoslavije*, op. cit. 373 ↩
43. Ibid. p. 375. ↩

44. Na ovom Kongresu, odnosno Devetnaestoj glavnoj godišnjoj skupštini, predstavnici političkih grupa podnijeli su tri kandidatske liste za izbor izvršnog, nadzornog i drugih odbora i organa Jugoslovenskog učiteljskog udruženja. Unutar ovog krovnog učiteljskog udruženja inače su djelovale tri osnovne politicke grupacije –Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) ili Novi učiteljski

pokret, grupacija oko tzv. staleške linije građanskih demokrata i skupina oko „Učiteljske straže“, te Učiteljska zadruga „Vuk Karadžić“ kojoj su pripadali komunisti i drugi napredni učitelji/učiteljice. Komunisti su na ovoj skupštini podnijeli listu koja je zastupala interese treće učiteljske političke grupacije. Budući da je bila treća po redu, ova grupa će potom biti prozvana Treća učiteljska grupa. Vidjeti više u: Rade Vuković, *Napredni učitelji,* 74-88. Inače će ovaj kongres biti značajan i po tome što će na zasebnom sastanku okupiti učiteljice iz raznih dijelova Kraljevine Jugoslavije – da bi prodiskutirale pravnomaterijalni status učiteljica. One su tom prilikom ponovo podnijele zahtjev za unošenje prijedloga o stvaranju ženskih odsjeka unutar sreskih učiteljskih udruženja. Usp. Kecman, Žene Jugoslavije, n.dj., 381. discuss the legal and financial status of female teachers. On that occasion, the female teachers motioned again to create female departments within regional teachers' association. Cf. Kecman, *Žene Jugoslavije*, n.dj., p. 381. ↩

45. Usp. Kecman, *Žene Jugoslavije*, op.cit. p. 375. ↩
46. Ibid. p. 374 ↩
47. U tekstu pod naslovom *Vrijeme zrenja* objavljenom u knjizi svjedočenja o angažmanu žena Mostara u predratnom periodu, opisane su razne aktivnosti žena u okviru biblioteke i čitaonice. Vidjeti više: Mahmud Konjhodžić, *Mostarke, fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskojžopredjeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam*, Mostar: Opštinski odbor SUBNOR-a, 1981., str. 36-38. ↩
48. Usp. Papić, *Učitelji u kulturnoj*, n. dj., 67. Učiteljice – nositeljice Spomenice 1941. godine su: Vera Babić, Mila Bajalica, Jela Bićanić, Milka Čaldarović, Dušanka Ilić, Milica Krpić, Danica Pavić, Jela Perović, Lepa Perović, Nada Prica, Mica Vrhovac i Zaga Umićević. Ibid, 82. ↩
49. Gladanac, Sanja. "Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna", Husnija Kamberović ed., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012: 67–97, 74, 75 ↩
50. Usp. Kožar, Azem. „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine 1941-1945", *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova,* Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, str. 235-248. 236 i 237. ↩
51. Zaninović, *Kulturno prosvjetni rad*, p. 20. ↩
52. Zaninović, *op. cit*. p. 21. ↩
53. Ovaj udžbenik imao je svega 44 stranice i bio je kombinacija bukvara i čitanke. Značajan je, pored ostalog, jer predstavlja povijesni dokument u kojem se po prvi put pojavljuje sadržaj drugačije odgojne, obrazovne i ideološke vrijednosti. Usp. Mihailo Ogrizović (1962). nav. prema Papić, *Učitelji u kulturnoj,* n. dj.,74. ↩
54. U: Kožar, "O nekim aspektima", op. cit. ↩
55. Kožar, "O nekim aspektima", op. cit. ↩
56. Prva zemaljska konferencija AFŽ-a Jugoslavije održana je od 6. do 8. decembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Zadaci definirani tijekom pripreme Konferencije, na Konferenciji su usaglašeni te potvrđene dvije osnovne skupine zadataka koje je AFŽ trebao realizirati tijekom rata: s jedne strane, pomoć vojsci i osiguravanje normalnog odvijanja života na oslobođenoj teritoriji, s druge politička i kulturna emancipacija žena i integracija na ravnopravnim osnovama u NOB-u i borbi za novo društvo. Usp.

Sklevicky, *Konji, žene*, op.cit. 25-26. ↩

57. U: Papić, *Učitelji u, n.dj.* 78, 79. ↩
58. Zaninović, *Kulturno posvjetni rad*, n. dj. 158, 159. ↩
59. U: Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, 4–11. ↩
60. Zaninović, *op. Cit.* str. 176. ↩
61. Ibid. pp. 187, 190. ↩
62. Detaljnije o ovim tečajevima u: Zaninović, *Kulturno prosvjetni,* n. dj. 124, 180–184. ↩
63. Zaninović, *op. cit,* str. 185. ↩
64. Kao dobar primjer može se navesti učiteljski put Rade Miljković, od napredne seoske učiteljice, uspješne agitatorice do vojnikinje koja 1942. godine gine u borbi kod Bugojna, a 1953. godine biva proglašena narodnim herojem. Detaljan prikaz njenog revolucionarnog angažmana dostupan na: http://www.savezboraca.autentik.net/licnosti_rada_ miljkovic.php ↩
65. U tekstu pod naslovom *Narodno prosvjećivanje*, Danica Pavić ističe da je novoformirana narodna vlast, za razliku od ranije „nenarodne vlade“, među prioritetne zadatke postavila rad na općenarodnom prosvjećivanju. Pozivajući se na podatke koje je prikupilo Prosvjetno odjeljenje G.N.O. autorica navodi da je nakon oslobođenja u Sarajevu evidentirano 13.591. nepismenih osoba, od čega 10.765 žena, među njima najviše muslimanki (9.072) i domaćica (9.563), te da su očito žene bile najveće žrtve neprosvjećenosti. Autorica sa velikim zanosom opisuje kako je u Sarajevu pokrenuto 118 analfabetskih tečajeva i kako žene, među kojima i veliki broj onih starijih od 50 godina, „zadivljuju svojom voljom i željom za znanjem“ usprkos raznim materijalnim nedaćama. O tome koliko su žene u prijeratnom Sarajevu bile isključene iz javnog i kulturnog života, po mišljenju autorice ovog priloga najbolje govori činjenica da mnoge od njih, premda rođene i ostarjele u Sarajevu, tek u okviru analfabetskog tečaja prvi put zajedno otišle u posjet kinu i tom prilikom pogledale dva filma (*Dani i noći* i *Parada fiskulture u Moskvi)* koji su na polaznice tečaja ostavili tako dubok dojam da su o njima diskutirale u više navrata tijekom tečaja. U zadnjem dijelu prikaza, autorica nudi ocjenu analfabetskih tečajeva AFŽ smatrajući da su rukovoditeljice, mahom učiteljice sarajevskih osnovnih škola, uz pomoć organizacija AFŽ-a i omladine, uspješno realizirale te aktivnosti i da su „narodne vlasti samo u toku ove zimske kampanje narodnog prosvjećivanja, uspjele da opismene više ljudi nego što su to raniji nenarodni režimi učinili decenijama“. U: Nova žena: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, God. 2, br. 13 (1946), 9. ↩
66. Netom po okončanju rata u BiH je bilo ukupno 684 osnovnih škola, 1.288 nastavnog osoblja te 97.116 đaka. Navedeno prema *Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, separat uz II izdanje Zagreb, LZ, 1983., str. 230 ↩
67. Petogodišnjim planom 1947.-1951. bio je predviđen razvoj novih industrijskih grana, obnova starih preduzeća, mehanizacija rudarstva, usavršavanje poljoprivredne proizvodnje, izgradnja novih puteva, proširenje mreže kulturnih i prosvjetnih ustanova te razvijanje zdravstvenih i socijalnih ustanova. ↩
68. Cvijetin Mijatović, ministar prosvjete NRBiH u prvoj poslijeratnoj vladi, istaknuo je na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore: „Osnovni zadatak učitelja u našoj školi je vaspitanje, i to ne uopšte, nego u određenom smjeru u duhu NOB. (..) Kroz nastavu, kroz pravilne odnose sa djecom treba da živi i struji duh nove nastave, stalna prošlost, težnja i stremljenja naših naroda (...) Hoćemo slobodne, odvažne, poletne ljude, a ne da budu podanici“ dok na selu „učitelj nije samo učitelj djeci,

nego u situaciji kad je on jedini intelektualac na selu, mora biti i nosilac društvenog rada u prvom redu da kulturno uzdiže kraj u kojem živi. Učitelj u seoskoj školi radeći pod teškim uslovima ne smije se odvojiti od sela, ali se ne smije ni miriti sa zaostalošću nego treba da vuče selo naprijed. Poslovi van škole u kojima trebaju učestvovati učitelji su rad u seoskim zadrugama, analfabetskim tečajevima, čitaonicama i na drugim poslovima u vezi sa kulturnim uzdizanjem.“ Usp. Cvijetin Mijatović, „Govor na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore održanog u Sarajevu u ljeto 1946”, *Prosvjetni radnik* 7 (1946), 6. ↩

69. Usp. Papić, *Učitelji* u, n. dj. 88. ↩
70. Navedeno prema Jerković, „*Uloga učitelja u prosvejetnim*”, 20. ↩
71. No, to svakako ne znači da je potpora učiteljica bila bezuslovna i da nije bilo i povremenih opstrukcija u izvršavanju mnogobrojnih obaveza. Tako se, primjerice, u mjesečnom izvještaju Sreskog odbora AFŽ-a, Sarajevski srez, br.1/48, navodi da su učiteljice najprije pristale da organiziraju predavanja i tečaj općeg znanja, ali da su, kada je tečaj pokrenut, javile da su prezaposlene i da neće moći održavati kurs. U; Fond AFŽ, Kutiji 4, Folder 5. ↩
72. Papić, *Učitelji u,* n.dj. 88. ↩
73. Izjavu je Slavica Bureković dala Ademiru Jerkoviću. Usp. Jerković, „Uloga učitelja u“, op.cit. 21. ↩
74. Jerković, “Uloga učitelja u prosvjetnim”, op. cit. 28. ↩
75. Učiteljica Slavica Bureković imala je kombinovana odjeljenja u školi Pokrajčići kod Bile u kojoj je bilo 110 učenika, dok je učiteljica Olga Kurilić iz Vrbljana u školi radila sa 220 djece i uspješno kontrolirala četrnaest tečajeva. U: Jerković, „Uloga učitelja u“, n.dj., 28-29 ↩
76. Usp. Uredba o pravu na besplatan stan i ogrjev, 56/46-626.- Uredba o pravu na besplatan stan i ogrjev učitelja narodnih osnovnih škola u selima, 46/48, 488. ↩
77. U: Jerković, „Uloga učitelja u“, n.dj.,35. ↩
78. Nova žena: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. 2, br. 13, 1946 g., str. 20. ↩
79. Usp. Zaninović, *Kulturno prosvjetni*, op.cit. 186. ↩
80. Intervju sa Nasihom Porobić vodila Elvira Jahić u januaru 2016. Intervju pohranjen u Audio zbirci Arhiva antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, http://www.afzarhiv.org/items/show/415. ↩
81. Usp. Jambrešić-Kirin, *Dom i svijet,* n. dj., 27. ↩
82. Usp. Dušanka Kovačević et al. *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd: Leksikografski zavod Sveznanje, 1972. 209-210. Rad dostupan na http://www.afzarhiv.org/items/show/71 ↩
83. Pantelić, Ivana. „Yugoslav female partisans in World War II”, *Cahiersbalkaniques* 41(2013), 3. Rad dostupan na:http://www.afzarhiv.org/files/original/f47c848c2d081c22905ba11a9d869fd3.pdf ↩
84. Ovo nije bio samo slučaj narodnih učiteljice, već općenito svih žena koje su uzele aktivno učešće u revoluciji. Premda su se stalno isticale zasluge žena u NOB-i, njihov doprinos nije bio na odgovarajući način nagrađen, odnosno u novoformiranoj vladi žene neće biti priliku da uzmu učešće i radu izvšnih zakonodavnih tijela. U komparativnoj analizi podataka o broju učesnica na bojištu i broju vijećnica u radu ZAVNOBIH-a i AVNOJ-a Vera Katz pokazuje da zastupljenost žena u političkim tijelima nije bila adekvatna u odnosu na broj aktivnih učesnica u NOB-i. Primjerice u sastavu Prve vlade Bosne i Hercegovine nijedna žena nije dobila niti jednu resornu

funkciju. Usp. Katz, „O društvenom položaju", n.dj.,139, 141. I u poslijeratnom periodu ovaj trend će se nastaviti, pa je tako, primjerice, 1948. godine u Ustavotvornoj skupštini FNRJ, kao u i CK KPJ bilo svega 4,7 % žena. ↩

85. Ždralović, Amila. „Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena", Zabilježene, n. dj.,76. ↩
86. Žena kroz borbu: list Antifašističkog fronta žena istočne Bosne, god. 2, br. 3/ 8, 1945 ↩
87. Ivana Pantelić navodi se da je od sredine 50-ih bio u porastu broj otkaza radnicama u industrijskom i državnom sektoru. Usp. Pantelić, Ivana. *Partizanke kao,* op.cit.124-25. ↩
88. Katunarić, Vjeran. Ženski eros i civilizacija smrti, Zagreb: Naprijed, 1984. str. 236, 237 ↩
89. L. Sklevicky ukazuje na to da je u periodu revolucije i izgradnje nove žene stvarna porodica poimana kao proturječna budući s jedne strane potrebna, no s druge prepreka novim društvenim ulogama žena. Zato se kao rješenje nudi ono što Sklevicky naziva metaforičkom porodicom, u kojoj se atributi istinske ljudske zajednice pridaju pokretu i narodnooslobodilačkoj fronti. Usp. Sklevicky, *Konji, žene,* n. dj., 48. ↩
90. Despot, Blaženka. „Žena i samoupravljanje", Delo 4 (1981): 112 – 117, 115; vidjeti više: Blaženka Despot, „'Žensko pitanje' u socijalističkom samoupravljanju" u: Lydia Sklevicky, ur., *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga.* Zagreb: Sociološko društvo, 1987,; i idem, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb: Cekode, 1987. ↩
91. Tatjana Jukić smatra da je „indikativno što komunizam pokazuje strukturni afinitet sa ženom, i to ondje gdje je žena za Deleuzea također platforma za postajanje, devenir femme; gdje žena za Deleuzea označava logiku i dinamiku postajanja u podlozi svakoga kasnijeg identiteta i identifikacije. Takva žena, devenir-femme, nalik na sablast iz prve rečenice Komunističkog manifesta, progoni tada sve što se poslije razvija kao rodna politika socijalizma. Istom mjerom, to bi značilo da je rodna politika socijalizma uvijek i unaprijed neadekvatna, već zato što nužno ne uspijeva zahvatiti taj strukturni afinitet žene i komunizma". Vidi: Jukić, Tatjana. „Žena kao revolucija: od Garbo do Tita." *ProFemina* Specijalni broj (2011): 33-39, 34. ↩
92. Renata Jambrešić Kirin govori o konfliktnoj simultanosti i raslojenosti ženskih uloga „koja je proizvela trostruko opterećenu 'super-ženu': radnicu, majku/domaćicu i društveno angažiranu građanku koja je svoje uzore tražila barem u tri različite ideosfere". Renata Jambrešić Kirin „O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: Između moralne revizije i feminističke intervencije" *ProFemina* Specijalni broj (2011): 39-53, 47 ↩
93. U novim kritičkim čitanjima pitanja pozicije radne žene u socijalizmu, Vlasta Jalušič će ustvrditi da upravo ostvarena emancipacija koja je ženu svodila na radnika zapravo nije dopuštala da se preobrazi u cjelovito političko biće. Usp. Jalušič, Vlasta. „Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized", Sabrina Ramet ur., *Gender Politics in the Western Balkans.* Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 1999. str. 112. ↩
94. Nadežda Čačinović, „Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju" prvobitno je objavljen u časopisu Žena 1978. godine. U ovom radu tekst navodim prema: Čačinović, Nadežda. *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2000. ↩

95. Ibid.14–15. ↩
96. Ibid.15. ↩
97. Ukazujući na to da normativna i operativna ideologija različito formulišu i osnovne vrijednosti političkog sistema te da se ove dvije ideologije najviše razlikuju u sferi kulture i nacije, Siniša Malešević u svojoj analizi identifikacije dominantne ideologije, njihove forme, sadržaja i postizanja legitimnosti kroz studiju slučaja poslijeratne Jugoslavije, pokazuje da je moguće uočiti bitne razlike u artikulaciji 'socijalističke svesti' u okviru ova dva tipa ideologije. „I dok normativna ideologija tu svest povezuje s opštom emancipacijom ljudi i oslobođenjem od tradicije, autoriteta i eksploatacije, operativna ideologija se poziva na moralnu superiornost izabrane i pročišćene zajednice i u tom smislu koristi slike izvedene iz dobro poznate i javnosti prepoznatljive religijske tradicije", kao i postojećih modela tradicionalne kulture. Malešević, Siniša. *Ideologija, legitimnost i nova država*. Prev. Slobodanka Glišić. Zagreb, Beograd; Jesenski i Turk i Edicija Reč, 2004., str. 240. ↩
98. Sklevicky, *Konji, žene,* n. dj. 46. Kroz analizu pojedinih narativa Sklevicky pokazuje kako su propagandni sadržaji koristili formule narodne književnosti, pa čak i liturgijski jezik. Ibid. ↩
99. Ibid. 47. ↩
100. Ibid. 56. ↩
101. Ibid. 43. ↩
102. Jambrešić-Kirin, *Žene i dom*, op. cit. pp. 20, 21. ↩
103. *Feminizacija* nastavničke profesije prisutna je u svjetskim razmjerima od šezdesetih godina 20. stoljeća, a mnogi sociolozi ukazuju na to kako se drastičnim porastom broja žena među nastavnim osobljem u osnovnim školama zapravo uloga domaćice i majke proteže i na plaćeni posao u uslužnim profesijama. Usp. Šime Pilić, *Knjiga o nastavnicima*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008. ↩
104. Između ostalih: M Grumet, „Pedagogy for patriarchy: the feminization of teaching", Interchange, 12 (2-3) 1981., str. 165-184.; Acker, ur. *Teachers, Gender and Careers*, Philadelphia: Falmer Press, 1989.; P. Munro, *Subject to fiction: Women teacher's life history narratives and the cultural politics of resistance.* Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1989. ↩
105. O ovom problemu vidjeti više *Dvije škole pod jednim krovom. Studija o segregaciji u obrazovanju*. Sarajevo: Centar za ljudska prava i ACIPS, 2012. Studija dostupna na: http://www.shl.ba/images/ brosure/Dvije_skole_pod_jednim_krovom.pdf ↩

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.